

Тимченко О. І.

АНТРОПОЦЕНТРИЧНЕ КОДУВАННЯ ПРИРОДНОГО ТА ПРЕДМЕТНОГО СВІТУ В МОВІ УКРАЇНСЬКИХ ЗАГАДОК

Стаття присвячена питанню антропоцентризму українських загадок. На прикладі лексику загадок встановлюються особливості співвідношення людських ознак з об'єктами світу природи та речей у механізмі кодування денотатами загадок понять відгадок. У статті зроблено спробу представити глибинну семантичну структуру українських антропоцентричних загадок. Семантична структура антропоцентричних загадок та лексика, що її репрезентує, відбиває антропоцентричне світобачення носіїв мови. Для дослідження використовується метод компонентного аналізу, за допомогою якого визначаються семантичні поля тих лексичних одиниць, які представляють компоненти плану значення загадок.

Загадки давно стали об'єктом лінгвістичного зацікавлення. Загадка іде від людини і повертається до неї. На підставі лінгвістичного матеріалу можна визначити, як у цьому жанрі представлена людина і яке значення мають концепти людського для категоризації дійсності в українських загадках.

Актуальність теми дослідження обумовлюється тим, що останні десятиріччя лінгвістичної науки характеризуються зростанням уваги до особливостей антропоцентризму в мовній системі. Семантичні методології пропонують різні шляхи дослідження способів представлення дійсності та людини в мовних одиницях - починаючи від компонентних досліджень і закінчуючи аналізом репрезентованих у мові концептів, які пов'язані з людиною та навколишнім світом. Анна Вежицька стверджує, що поняття нашої мови мають антропоцентричний характер і що поняття, не пов'язані з людиною, вибудовуються аналогічно до перших. Мовні конструкції мають антропоцентричне значення й пояснюють те, як людина категоризує навколишній світ подібно до власної будови, пристосовує його до себе, відповідно надаючи йому людських характеристик: будова, розмір, використання предметів - усе це концептуалізується в лексиці з антропоморфним значенням [11, 343-346].

Ю. Д. Апресян виділив вісім систем, через які образ людини конструюється в мові. На його думку, семантична сфера людського може бути розкладена на такі групи: фізичне сприйняття (зір, слух, чуття, смак, дотик); фізіологічні стани (голод, спрага, бажання тощо); фізіологічні реакції на зовнішні й внутрішні подразники; фізичні дії та діяльність; бажання; мислення, інтелектуальна діяльність; емоції; мовлення [2, 355].

Останнім часом серед мовознавців з'явився інтерес до особливостей відбиття людського у фразеологічних одиницях, а також у слов'янських загадках [6, 10]. Проте антропоцентризм загадок ще не став предметом широкого вивчення в українському мовознавстві. Натомість загадка може являти собою жанр, у якому втілюється антропоцентричне світобачення носіїв традиційної культури. Метою цієї статті є дослідження того, як природний та предметний світ співвідноситься з людиною в українських загадках.

Мовний аналіз загадок перш за все стосується лексичної сфери, що допомагає виявити, які антропоцентричні концепти використовуються для кодування природного та предметного світу в загадках. В. М. Волоцька стверджує, що на підставі кодових денотатів, тобто денотатів загадок, якими кодуються відгадки, можна укласти словник загадок [5, 187]. Такий словник може показати, які концептуальні сфери залучаються при створенні загадок. Щоб визначити елементарну концептуалізацію людського й нелюдського в загадках, необхідно проаналізувати антропоцентричні кодові денотати. Відповідно, завдання дослідження полягає у встановленні компонентів семантичної структури антропоцентричних українських загадок, виявленні антропоцентричних лексем у загадках, групуванні їх у семантичні поля за певними семами.

Згідно з теорією семантичних полів, яку висунув Йост Трір, мовний словник може бути упорядкований у вигляді тематичних груп, до яких включається лексика, що належить до певної семантичної сфери [9, 28]. Лексику можна розподілити за відповідними семантичними полями, які об'єднуються спільними семами. Семантичні поля формуються одиницями, що містять спільні компоненти значення. Тому до слів,

що утворюють закриті тематичні групи, застосовується компонентний, або семний, аналіз, що дозволяє експліцитно виявити значення лексичних одиниць.

Одним із пунктів критики компонентного аналізу є те, що виокремлення сем здійснюється інтуїтивно. Однак цей факт можна пояснити такою тезою: мова - це єдина знакова система, яка може пояснювати сама себе. «Привілейоване становище мови полягає в її властивості здійснювати одночасно і означування знаків, і означування висловлювання. Звідси випливає її головна здатність, здатність створювати другий рівень висловлювання, коли стає можливим висловлювати таке, що означає саме означування. У цій метамовній здатності й полягає джерело відношення інтерпретування, завдяки якому мова включає в себе інші системи» [3, 68]. Ця думка Емілія Бенвеніста пояснює, чому можливий семантичний аналіз мовних одиниць через самі ці одиниці.

Значення слова ділиться на дрібніші елементарні смисли, які є одиницями семантичного словника мови [1, 254]. Однак визначення сем впливає із самого мовного матеріалу, оскільки семи як елементарні одиниці смислу є елементами концептів [8, 280], а концепти складають план значення мовних одиниць. Семи не входять до мовного словника, а, радше, є теоретично введеними одиницями [4, 180], однак вводяться вони самим лінгвістом завдяки тому, що він їх виводить із концептуальної області, представленої у значенні мовних одиниць, якими володіє сам. «Визначення наявності чи відсутності семантичної ознаки, що входить до структури поля, можливе тільки на підставі зіставлення й протиставлення мовних одиниць, а опис смислової структури семантичного поля може даватися тільки на підставі предметно-логічного аналізу» [7, 102].

Загадка - це складний лексико-семантичний процес, що відбувається між значеннєвим планом загадки та відгадки і спирається на комбінаторику сем мовних одиниць, які належать до неспоріднених семантичних полів.

Лексика антропоцентричних українських загадок розподіляється у вигляді семантичних полів за трьома категорійними елементами: S - кодовий денотат загадки та його ознаки, репрезентовані атрибутом R та / або дією P. Отже, план значення антропоцентричних загадок може бути представлено схемою S - R - P, з якою співвідносяться категорійні елементи *особа*, *атрибут* і *дія*. Елементи цієї схеми є категорійними, оскільки вони являють собою компоненти глибокої семантичної структури загадок, якою зашифровується план значення відгадок. Кожен компонент плану значення загадки охоплює певні семантичні поля.

Лексикон антропоцентричної сфери в загадках вживається для кодування назв явищ природи, рослин, тварин і предметів. На підставі семного аналізу лексем, згрупованих у семантичному полі, можна виявити антропоцентричні концепти, які пов'язуються в загадках із природою та предметним світом. Аналіз здійснюється на підставі виявлення семантичних полів, які розподіляються за категорійними елементами глибокої семантичної структури загадки.

Семантична антропоморфізація нелюдського в українських загадках здійснюється за допомогою приписування людських атрибутів та дій явищам, тваринам, рослинам і предметам, що виражається у їхньому кодуванні іменниками, дієсловами та прикметниками відповідної семантики.

Семантичні поля категорійного елемента «особа» об'єднуються категоріальними семами «чоловік» і «жінка» та протиставляються за наявністю або відсутністю диференціальних сем «старший», «молодший», «родинний зв'язок», «заняття», «фах», «соціальний стан», «етнічна приналежність», «стан людини», «риса характеру».

Отже, кодові денотати на позначення осіб групуються в загадках за такими семантичними полями:

загальні назви осіб: дівка, дівочка, панночка, пані, паня, панна, паняночка-небога, пава, краля, красуня, панок, панич, панич-доманич, панчук, чоловік, парубок, хлопчик, хлоп, хлопадок, пахолок, молодець, мужичок, люди, паніматка, дід, баба, бабуся, бабуся, старці, старичок. Наприклад: 258 *Прийшов дід, зробив міст, Прийшла дівка-красуха, по мосту тупа, - Міст розвалився, а дід аж на морі опинився (Мороз, крига, весна)* (загадки цитуються за виданням: Загадки. - К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1962; в дужках подається порядковий номер загадки згідно з зазначеним виданням); 353 *Вийшла звідкись гарна дівка, На ній стрічка-семицвітка; А де з річки воду брала, Там коромисло зламала (Веселка)*; 444 *Сидить дід над водою та й киває бородою, Хто йде - не мине, за борідку ущипне (Горох)*; 988 *Ходить пані в срібному жупані (Руба)*; 2037 *Прийшла пані в синьому жупані, Шаталася, моталася, Під піч заховалася (Помело)*;

родинні назви осіб: батько, отець, вітець, тато, нянько, мати, дочка, доня, син, брат, сестра, зять, невістка, дядько, кума, сирота, дитина, діти. Наприклад: 267 *Сирота відчиняє ворота, людей не пустила, коней напоїла (Хмара)*; 526 *А Мій брат Кіндрат Попід землю ходив, Стебелінку носив, В стеблинці мур мурував, Сто людей у нім тримав (Мак)*; 442 *Батько - хваластун, мамка - лопатка, діти - круглятка (Горох)*; 935 *Прийшла кума із довгим віником На бесіду із нашим півником, Схопила півня на обід Та й*

замела мітлою слід (Лисиця); 1713 Батько лежить в сповитку, а син пішов по світку (Вогонь і дим); 2938 Матка гладка, отець кривий, а діти зверескливі (Гуслі, смичок і струни);

назви осіб за заняттям: вершник, жителі, хазяї, стрілець, майстер, творець, мудрець, козаки, жильці, господар, вояк, рицар, гусар, сторож, їздок, злодій, шинкарочка, хазяєчка, сваха, чарівниця; за фахом: вчитель, фештер, пастух, коваль, швець, чоботар, кравець, ткач, пряха, бондарі; за соціальним станом: піп, гість, гості, чернець, капітан, батрак, государі, комісар(и), король, монахи, монашка, бариня; за етнічною приналежністю: циган, циганка, німці, ляшок, татари; за станом людини: вмерлець, сліпці, горбач, довгов'яз; за рисою характеру: розбишака, дурень. Наприклад: 273 Їхав чумака та й став, бо волів потеряв (Хмари закрили місяць); 356 Ішов чернець з Монастирець. Як упав - так пропав, чорним порохом припав (Вихор); 366 Молоденький розбишака з хати солому зносить (Вітер); 419 Що то за гість, що темноту їсть? (День); 922 Попід полом-полом ходить бариня з колом (Миша); 1019 А) Швець - не швець, кравець - не кравець, тримає нитку в роті, а в руках ножиці; Б) Чоботар - не чоботар, кравець - не кравець, тримає нитку в роті, а в руках ножиці (Рак); 1087 Не князівської породи, а ходить в короні, не їздок, а із шпорами, не сторож, а рано будить (Півень); 1775 Чотири попи під одним брилем стоять (Ніжки стола).

Назви осіб також представлені в українських антропоцентричних загадках іменами та специфічними номінаціями. Ці лексеми протиставляються лише за категоріальними семами «чоловік» - «жінка». До групи імен входять такі лексеми: Андрій, Артем, Антип, Гнат, Ігнат, Гнатко, Ігнатко, Гаврило, Гаврила, Данило, Єгорка, Марко, Макарчик, Макарничок, Мартин, Іван, Ваня, Кіндрат, Тишко, Тиміш, Степан, Степанко, Стецько, Стефан, Штефан, Роман, Костянтин, Самсон, Сидор, Максимко, Опанас, Петро, Северин, Ян, Сокаль, Сакава, Галя, Гася, Марушка-семикожушка, Настя, Орина. Наприклад: 339 Ішла Катерина, ключі загубила; Місяць видів - недовидів, Сонце вздріло - зараз з'їло (Роса); 546 Лежить Самсон догори хвостом (Огірок); 664 Іван-білобран, В білу сорочку вбрався, Під землю сховався (Часник); 670 Стоїть Антошка на одній ножиці (Гриб); 1071 Бігає Марушка у ста кожушках, Як вітер повіє, то й спина замріє (Курка); 1634 Сидить Тишко, задрав ушко (Крючок); 2027 А) Куций Степан по хаті скакав (Віник); 2348 А) Сухий Мартин далеко плює (Рушниця / Револьвер).

Використання імен визначається родовою ознакою загаданого предмета та відповідною ме-

лодікою лексико-фонетичного оточення кодово-го денотата.

Група специфічних денотатів також протиставляється за семами «чоловік» - «жінка». Специфічна антропоморфна номінація представлена такими лексемами: сижуха, малишок, новачок, ходок, годун-годунець, ходоман, молдуван, пан-лакодан, Тарахкоцинський, Марок, Костян-дерев'ян, пан Димінський, Іван-Бордуган, шарвара, Сутула, дан, ган, топтух, Харкінський, чотиренки, Федоренки, гержинський, Шуварова сестра, шуварова дочка, Тарасова дочка, мигуля. Наприклад: 1196 Б) Вийшов на гірку, відчинив комірку; Коли б не пан Димінський, то собаки б зайли (Бджоли, вулик, дим); 1782 Стоїть Іван Бордуган, Іваниха Бордуганиха, Іванетко Бордуганетко (Стіл, лава, стілець); 2426 Чотири чотиренки, два Федоренки Тягнуть мотулицю за хвіст на вулицю (Коні, орачі, плуг); 2431 Мигуля мигає - всей ліс полягає (Коса і трава).

Категорійний елемент «атрибут» репрезентується в українських загадках семантичними полями, що їх можна об'єднати за диференціальними семами «зовнішній» та «внутрішній», які відповідають характеристичі зовнішнього вигляду людини та її внутрішнього світу. За диференціальною семою «зовнішній» об'єднуються семантичні поля на позначення тіла, вигляду, одягу, взуття і прикрас:

тіло: нога, ножка, рука, голова, волосся, чуприна, чуб, тіло, спина, спинка, око, очі, лице, вуса, борода, чолик, шия, брови, рот, роточок, зуби, коса, косиці, перст, кожа, сльози, долоня, ніс, ребра, вуха, вушко, горб, кості, живіт, черевце, пузо, мозок, кров, серце, кість, коліно, литка, жили, сугави. Наприклад: 174 Хто йде без ніг, несе тягуг, а кості не має? (Вода); 416 Одна половина лиця біла, а друга половина лиця чорна (День і ніч); 482 Чия голова не має носа? (Капустя); 683 Сидить дід у траві, голова в нього в крові (Мухомор); 1031 Без жил, без сугав, - Переплив усенький став (П'явка); 872 Б) Ідуть чотири діди, а назад борода (Копита у коней); 1021 У туші вухі, а голови немає (Рак); 1022 У кого вуса довші ніг? (У рака); 2831 Тіло жовте, серце чорне: тіло мовчить, а серце говорить (Олівець);

вигляд: тонкий, високий, довгий, старий, сивий, безрогий, безногий, безрукий, безмозкий, без ніг, без торби, гладенький, молодий, вродливий, гарний, стрункий, чепуренький, горбатий, кучерявий, кривий, чубатий. Наприклад: 1040 Голий, а з поясом (Черв'як); 1698 Кучерявий Іван на хату дереться (Дим); 2150 А) Маленький горбатенький, все поле переріже (Плуг);

одяг: жупан, вбрання, одяга, рукава, каптан, каптанок, сорочка, платки, хусти, брильок, сідрак,

ковпачок, спідниця, каптурок, ярмулка, петека, плаття, кожух, шапка, чапка, плахта, хустки, різки (тобто ризи), фартушки, пелюшки, запаска, латки, кабатки, капшуттик, шкіри, шуба, майка, куфайка, сукно, шеміса, гудзики, свита, пояс, штання, сукня, рубашки, сюртук, онуча, капелюшок, чобіт; *взуття*: чоботи, черевики; *прикраси*: вінок, віночок, намиста, корона, сережки, стрічки, бинди, гребінець, пацьори. Наприклад: 627 А) *Сидить баба на грядці в червоній запасці; хто займе, той і заплаче (Цибуля)*; 710 *Літом у шубі, зимою в шапці (Дерево)*; 743 *У вінку зеленолистім, У червоному намисті Видивляється у воду На свою хорошу вроду (Калина)*; 908 А) *Унашої бабусі сидить дід у кожусі, Проти печі гріється, без води умиється (Кім)*; 1089 *Із білого каменя родиться, на голові його червоний вінець, од ніг його земля трепечеться, од гласу мертві встають (Півень)*; 2428 *Ходить хлоп по долині в одній чоботині та все поле - гуц, гуц (Полоти сапою)*.

Диференціальна сема «внутрішній» об'єднує семантичні поля стану та характеру, які відповідно представлені лексемами: *стан*: хворий, слабкий, мертві, живі, похований, голий, ситий, сліпий, зрячий, найбагатше, сильніше, слабше; *характер*: душа, добрий, нешкодливий, ледачий, сердитий, злючий, хитрий. Наприклад: 137 *Що у світі найбагатше? (Земля)*; 276 *Яке швидке, таке й ледаче, Яке чорне, таке й біле, Яке плохе, таке й сердите (Хмари)*; 472 *Як малий був - про пелюшки і не чув, А старий став - вповиватись став (Капуста)*; 959 *Увесь колючий, такий злючий, Ледве злякається - в клубок згортається (Їжак)*; 1921 Г) *Рогатий, та не бик; Хапає, та не ситий; Людям віддає, А сам на відпочинок іде (Рогач)*.

Крім категорійних елементів «особа» та «атрибути», до плану значення загадок входить також категорійний елемент «дії», який репрезентується такими семантичними полями: *переміщення*: ходити, блудити, мандрувати, бігти, стрибати, плавати, танцювати, гуляти, стояти, ввійти, заблудитись, їздити, оселитись, скакати, вилазити, наїхати, зійтись; *знання*: забути, знати; *дії з об'єктами*: замикати, випускати, кувати, стукати, будувати, малювати, вишивати, голубити, мостити (міст), їсти, варити, швирияти, стріляти, вкривати, скинути, струтити (капелюх), крутити, вертіти, рознести (мости), відчиняти, напоїти, шукати, лико дерти, (сорочки) сходити (тобто зносити), на гармошку грати, встромляти ніс, гріти, в дуду грати, гори перевертати, хреститися, рубати, зачиняти, в хату проситися, махнути, нагнути, знайти, вікна вибивати, (вбрання, сорочку) скидати, солити, вповиватись, надівати, погодувати, служити, будити, вчитися, заводити (годинник), покидати (когось), прясти,

в'язати, ткати, (шкуру) м'яти, лічити (роки), красти, пасти, розсипати, потеряти, збирати, розпустити, загубити, лити, пити, зсадити (когось), воду брати, робити (тобто працювати); *емоції*: плакати, усміхатися, ронити сльози, засміятись, сміятися; *почуття*: любити, злитися; *стан*: втомитися, рости, сидіти, дивитися, стогнати, гуляти, спочивати, родитися, плодитися, жити, вмєрти, вмирати, бачити, влаштуватись на роботі, оживати, чесатися, кричати, вставати (тобто прокидатися), спати, ночувати, ховатися, дивитися, рости, купатися; *мовлення*: говорити, по-німецьки, по-турецьки закидати, (погоду) віщувати, балакати, сповіщати, викликати, кликати, мовчати, кричати; *дієслова ввічливості*: дякувати, вітати, здійсмати капелюх, привітати, платити добром, кланятися. Наприклад: 204 *Без рук, без ніг, без молотка Скує містка (Мороз)*; 729 *Без вікон, без дверей живе шестеро людей (Яблуко з насінням)*; 1054 *Без рук, без сокири хати будує (Птах і гніздо)*; 1237 *Пряла пряха і на пряла, Оснувала і зоткала. В хату сваха причвалала, Хвать тканину та й порвала! Починай же, пряхо, знову Прясти пряжу ту чудову (Павук, павутина, вітер)*; 2271 *Все кланяється, а шапки не знімає (Сокира)*; 2745 *Два брати вікають, а два доганяють (Колеса в возі)*; 3060 Б) *Живе без тіла, говорить без язика, ніхто його не бачить, а кожен чує (Луна)*.

Семантичні поля людських дій визначаються диференціальними семами «рух» - «відсутність руху», «вплив на об'єкт» - «відсутність впливу на об'єкт», «стан» - «відсутність стану», «почуття» - «відсутність почуття», «мовлення» - «відсутність мовлення». Людські дії приписуються предметам живої та неживої природи відповідно до повсякденного досвіду та стереотипних уявлень про людську діяльність.

Таким чином, семантична структура антропоцентричних українських загадок представлена трьома категорійними елементами: особа, атрибут, дія. Кожен із цих елементів репрезентується відповідними семантичними полями. Лексеми в семантичних полях на позначення особи протиставляються за семами «чоловік» - «жінка», «старший», «молодший», «родинний зв'язок», «заняття», «фах», «соціальний стан», «етнічна приналежність», «стан людини», «риса характеру». Семантичні поля атрибутів групуються за семами «зовнішній» та «внутрішній», а лексеми на позначення дій протиставляються за семами «рух» - «відсутність руху», «стан» - «відсутність стану», «почуття» - «відсутність почуття», «мовлення» - «відсутність мовлення».

Визначення семантичних полів та сем, за якими протиставляються лексичні одиниці в цих полях, показує, що явища та об'єкти живої й неживої природи наділяються в українських

загадках ознаками осіб за статевим, віковим, родинним, соціальним, національним та характерним параметрами. Явища й предмети живої й неживої природи можуть виконувати людські дії, говорити, впливати на інші об'єкти, переживати певні емоції, перебувати в певних станах.

Аналіз антропоцентричного лексикону загадок і групування його за семантичними полями

1. *Апресян Ю. Д.* Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк). - М.: Просвещение, 1966. - 300 с.
2. *Апресян Ю. Д.* Избранные труды. - Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1995. - 767 с.
3. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика - М.: Прогресс, 1974. - 446 с.
4. *Бирвиш М.* Цели семантики // Новое в зарубежной лингвистике. - М.: Прогресс, 1981. - Вып. 10. - С. 174-199.
5. *Волоцкая З. М.* Лексика болгарских загадок (опыт составления семантического словаря загадок) // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии. - М.: Наука, 1983. - С. 187-204.
6. *Забуранна О. В.* Антропоцентризм фразеологічної семантики (на матеріалі фразеологічних одиниць української,

дає уявлення про людську категоризацію природного та предметного світу в українських загадках, однак не відповідає на питання, в який саме спосіб здійснюється кореляція людського й нелюдського в загадках. Для цього в подальшому потрібно провести аналіз кореляцій між одиницями полів та визначити, які семантичні переноси здійснюються між кодовими денотатами загадок та денотатами відгадок.

- перської, японської мов зі значенням відносного часу): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2003. - 18 с.
7. *Кривченко Е. Л.* К понятию «семантическое поле» и методам его изучения // Филологические науки. - 1973. - № 1. - С. 99-103.
 8. *Степанов Ю. С.* Методы и принципы современной лингвистики. - М.: Наука, 1975. - 310 с.
 9. *Шмелев Д. Н.* Очерки по семасиологии русского языка. - М.: Просвещение, 1964. - 244 с.
 10. *Kazancewa H.* Człowiek w zagadkach: archetyp i jego struktura // Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury. - Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. - № 18. - S. 187-198.
 11. *Wierzbicka A.* Lexicography and Conceptual Analysis. - Ann Arbor: Karoma Publishers, 1985. - 368 p.

О. Тутченко

THE ANTHROPOCENTRIC CODING OF NATURE AND THINGS IN THE UKRAINIAN RIDDLES LANGUAGE

The article is devoted to the problem of anthropocentrism of the Ukrainian riddles as a context of studies of linguistic anthropocentrism. The lexicon of the riddles is analyzed as an example of correlation between the domain of the human characteristics and the one of nature and things presented in the mechanism of Ukrainian riddles coding. The author suggests an underlying semantic structure of the Ukrainian anthropocentric riddles and provides an analysis of the riddles lexicon concerning human characteristics in terms of semantic fields.